Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»

Кафедра практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій

До захисту допущено

кафедрою практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій

протокол №____від _____

завідувач кафедри _____Наталія КУЧЕРЕНКО

(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача освіти першого(бакалаврського) рівня вищої
освіти (першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Психологічні аспекти агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Спеціальність (спеціалізація) 053 Психологія
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності)

Освітня програма Практична психологія
(назва освітньої програми)

Здобувач _____Влада ВАЩЕНКО

(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____Геннадій ЛОМАКІН

(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувач кафедри

Наталія КУЧЕРЕНКО
(ім'я, прізвище)

(підпис)
«__» _____2026 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Ващенко Влада Владиславівна
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача)

Спеціальність (спеціалізація): 053 Психологія
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності)

Освітня програма: Практична психологія
(назва освітньої програми)

1. Тема роботи: Психологічні аспекти агресивної поведігки у дітей старшого дошкільного віку

керівник роботи Ломакін Геннадій Іванович, кандидат психологічних наук, доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по Університету від «___» грудня 2025 року, №4801-5/_____

2. Строк подання здобувачем роботи: «25» травня 2026 року

3. Вихідні дані до роботи: робота складається з вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

1) Провести теоертичний аналіз літератури, та вивчити психологічні аспекти агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

2) Обрати психодіагностичні методики для визначення рівня агресивності, тривожності у дитини та тип виховання. Після здійснити дослідження серед батьків дітей старшого дошкільного віку, використовуючи обрані методики
3) Здійснити інтерпритацію результатів та розробити рекомендації для зниження проявів агресії у дитини

5. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження.	01.02.2026-04.02.2026	
2.	Формулювання мети, завдання досліджень. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником.	08.02.2026-16.02.2026	
3.	Написання реферату та вступу.	19.02.2026-21.02.2026	
4.	Написання першого розділу роботи та висновку до нього.	25.02.2026-04.03.2026	
5.	Вивчення методик, які використовуються для дослідження.	09.03.2026	
6.	Написання другого розділу.	15.03.2026-17.03.2026	
7.	Проведення емпіричного дослідження.	20.04.2026-01.05.2026	
8.	Обробка та інтерпретація отриманих результатів, проведення кореляційного аналізу.	03.05.2026	
9.	Оформлення висновків та рекомендацій.	19.05.2026	
10.	Подання дипломної роботи.	26.05.2026	
11.	Захист дипломної работи.	16.06.2026	

6. Дата видачі завдання: «16» грудня 2025 року

Здобувач вищої освіти _____ _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

Керівник роботи _____

(підпис) (ім'я, прі

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота містить: Кваліфікаційна робота складається з 68 сторінок. Робота містить вступ, два розділи, висновки до них, загальні висновки, список використаних джерел, який налічує 29 найменувань та додатків.

Містить 2 малюнки та 5 таблиць.

Об’єкт дослідження: агресивна поведінка у дітей старшого дошкільн ого віку.

Предмет: психологічні аспекти, особливості прояву і виникнення агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Мета роботи: дослідження особливостей прояву агресивної поведінки та з’ясування, що саме на неї впливає.

У дипломній роботі розкрито поняття агресивної поведінки у дітей, надані фактори які впливають на виникнення та прояви агресії. Досліджено клімат у сім’ях, та як це впливає на поведінку дитину.

Основні задачі дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз психологічної літератури з проблеми агресивності у дітей старшого дошкільного віку.
2. Розглянути прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку у повсякденному житті.
3. Виявити, що може впливати на агресивну поведінку у дітей старшого дошкільного віку.
4. Вивчити, підібрати та провести методики, для вивчення рівня агресивної поведінки.
5. На основі отриманих результатів, розробити рекомендації для батьків, для подальшої профілактики та/або корекції агресивної поведінки.

Гіпотеза: психологічні аспекти агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку будуть проявлятися у дітей з низькою саморегуляцією,

несформованими або недостатньо сформованими соціальними навиками, поганими відносинами з однолітками або взагалі їх відсутністю. Також у дітей які часто або постійно знаходяться у конфліктній та агресивній атмосфері, чи коли від дорослих людей, або батьків дитини, йде агресивне ставлення по відношенню до неї, та в тому випадку, коли від батьків йде непослідовне виховання дитини. Також особливості прояву агресивної поведінки у дитини старшого дошкільного віку, може бути пов'язаний з її емоційним станом та рівнем тривожності.

Методики для дослідження: Для дослідження агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку було обрано 3 опитувальника, які спрямованні на виявлення проявів агресії, рівень самоконтролю на агресії, рівень тривожності та тип виховання батьками. Опитувальники наддадуть інформацію, як дитини проявляє агресію у повсякденному житті, як батьки дитини реагують на прояви емоцій, чи допомагають дитині навчитися правильно реагувати на ті чи інші події. Також, ми зможемо дослідити, як батьки бачать та сприймають свою дитину та рівень її тривожності.

Практична частина дослідження спрямована на вивчення особливостей прояву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та виявлення можливих чинників та впливів, які впливають на її формування. Саме з цією метою було проведено опитування батьків за допомогою трьох анкет для визначення рівня агресивності дитини, оцінки сімейного мікроклімату та аналізу міжособистісних відносин дитини. Участю у дослідженні брали батьки, які надавали відповіді на запитання, що дозволило отримати дані про поведінку дітей.

Ключові слова: Агресивна поведінка, старший дошкільний вік, емоційна регуляція, соціальна взаємодія, медіа-середовище, сімейний мікроклімат, міжособистісні відносини, розвиток особистості.

ABSTRACT

The qualification work contains: The qualification work consists of 68 pages. The work contains an introduction, two chapters, conclusions to them, general conclusions, a list of sources used, which includes 29 items and appendices.

Contains 2 figures and 5 tables.

Object of research: aggressive behavior in children of older preschool age.

Subject: psychological aspects, features of the manifestation and emergence of aggressive behavior in children of older preschool age.

Purpose of work: study of psychological aspects, features of the manifestation of aggressive behavior and finding out what exactly influences it.

The diploma work reveals the concept of aggressive behavior in children, provides factors that influence the emergence and manifestations of aggression. The climate in families is studied, and how it affects the behavior of the child.

The main objectives of the study:

1. Conduct a theoretical analysis of psychological literature on the problem of aggressiveness in older preschool children.

2. To consider manifestations of aggressive behavior in children of older preschool age in everyday life.

3. To identify what can influence aggressive behavior in children of older preschool age.

4. To study, select and implement methods for assessing the level of aggressive behavior

5. Based on the results obtained, develop recommendations for parents for further prevention and/or correction of aggressive behavior

Hypothesis: psychological aspects of aggressive behavior in children of senior preschool age will appear in children with low self-regulation, unformed or insufficiently formed social skills, poor relationships with peers or their absence in general. In children who are often or constantly in a conflict and

aggressive atmosphere. Or, when adults or the child's parents have an aggressive attitude towards her. Also, aggressive behavior can be directly related to the type of temperament in the child.

Research methods: To study aggressive behavior in children of senior preschool age, 3 questionnaires were selected, which are aimed at identifying manifestations of aggression, the level of self-control over aggression, and the ability to emotional regulation. The questionnaires will provide information on how the child shows emotions in everyday life, how the child's parents react to the manifestations of emotions, whether they help the child learn to respond correctly to certain events. Also, we will be able to investigate how parents see and perceive their child.

The practical part of the study is aimed at studying the features of the manifestation of aggressive behavior in children of senior preschool age and identifying possible factors and influences that affect its formation. It is for this purpose that a survey of parents was conducted using three questionnaires to determine the level of aggression of the child, assess the family microclimate and analyze the child's interpersonal relationships. The study involved parents who provided answers to questions, which allowed obtaining data on the behavior of children.

Keywords: Aggressive behavior, senior preschool age, emotional regulation, social interaction, media environment, family microclimate, interpersonal relationships, personality development.

ЗМІСТ

ВСТУП 9

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ 13

1.1. Поняття та класифікація агресивної поведінки у дітей 13

1.2. Вплив агресивної поведінки у дошкільному віці на подальший розвиток особистості 19

1.3. Влив воєнних дій на прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку 22

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І 26

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ 29

2.1. Характеристика вибірки, опис методик та проведення дослідження 29

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження 31

2.3. Кореляційний аналіз 39

2.4. Практичні рекомендації для профілактики та корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку 42

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ ІІ 46

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 49

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ 51

ДОДАТКИ 55

ВСТУП

Актуальність: Проблема агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку привертала увагу багатьох зарубіжних науковців. Зокрема, Альберт Бандура у своєму класичному експерименті з лялькою Бобо довів, що діти наслідують агресивну поведінку дорослих, що свідчить про значну роль соціального навчання у формуванні агресивності [1].

Проблема агресивної поведінки у дітей є темою широкого дослідження в сучасній психології. Ця тема відображаються у роботах як українських, так і іноземних науковців. «Серед українських науковців значний внесок у розробку даної теми зробили Л. Іванова, І. Фурманов, В. Павелків, О. Бовть. На деструктивну, ворожу сутність агресії звертали увагу Н. Алікіна, Л. Конішева, В. Степанов, В. Устінова»[4, С. 5].

Крім того, дослідження Конрада Лоренца підкреслюють біологічне та інстинктивне підґрунтя агресії, тоді як Гаррі Харлоу показав, що нестача соціальної взаємодії та емоційної підтримки призводить до проявів агресії у дитячому віці. Такі висновки підтверджуються сучасними дослідженнями, що вивчають типи агресивної поведінки у дітей дошкільного віку, зокрема пряму (фізичну та вербальну) і непряму (скриту, маніпулятивну), як описано у статті Ляшенко та Остапенко (2022) [2].

Сьогодні актуальність теми агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку залишається актуальною, оскільки в цьому віці у дітей формуються навички соціальної взаємодії, самоконтролю, вони починають пізнавати свої емоції, відчувати їх та правильно проявляти. У цей період дитина ще неповною мірою розуміє, як саме вона повинна проявляти та виражати свої емоції, як вона повинна реагувати на нові для неї речі або ситуації, тому агресивна поведінка може виступати як реакція на незнайомі або складні для сприйняття обставини і може виступати як одна з форм прояву своїх емоцій.

Також значний вплив на формування агресивної поведінки має медіа-середовище, оскільки сьогодні більшість дітей старшого дошкільного віку мають доступ до гаджетів, що відкриває їм можливість користуватися інтернетом, грати в ігри, переглядати мультфільми та сидіти в соціальних мережах. Та за відсутністю належного контролю та фільтрації контенту дитина може натикатись на відео або ігри з агресивними моделями поведінки. І оскільки в цьому віці у дитини ще не до кінця сформоване критичне мислення, то вона схильна наслідувати побачене, сприймаючи такі форми поведінки як нормальні у взаємодії з іншими дітьми або дорослими у її середовищі. Крім того, у цьому віці у дитини активно формуються навички соціальної взаємодії, тому наявність агресивних проявів у поведінці може ускладнювати процес спілкування з однолітками, адаптацію до середовища та загалом це може негативно впливати на подальший розвиток особистості.

Тому дослідження цієї теми, дослідження причин і особливостей агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку є актуальним. Це дозволить своєчасно виявити негативні впливи та сприяти формуванню здорової форми поведінки. Вивчення цієї проблеми буде актуальне не лише для психологів, а й для педагогів і батьків, оскільки саме вони безпосередньо впливають на розвиток та виховання дитини.

Об’єкт дослідження: агресивна поведінка у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет: психологічні аспекти, особливості прояву і виникнення агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Мета роботи: дослідження психологічних аспектів, особливостей прояву агресивної поведінки та з’ясування, що саме на неї впливає.

У дипломній роботі розкрито поняття агресивної поведінки у дітей, надані фактори які впливають на виникнення та прояви агресії. Досліджено клімат у сім’ях, та як це впливає на поведінку дитину.

Основні задачі дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз психологічної літератури з проблеми агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

2. Розглянути прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку у повсякденному житті.
3. Виявити, що може впливати на агресивну поведінку у дітей старшого дошкільного віку.
4. Вивчити, підібрати та провести методики, для вивчення рівня агресивної поведінки.
5. На основі отриманих результатів розробити рекомендації для батьків для подальшої профілактики та/або корекції агресивної поведінки.

Для вирішення поставлених завдань використовувались такі методи дослідження:

Теоретичні методи: аналіз наукової літератури з проблеми агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку;

Емпіричні методи: психодіагностичне тестування, анкетування батьків за допомогою методик.

Методи матиматичної статистики: кореляційний аналіз та методи статистично-математичної обробки даних

Інтерпретаційні методи: аналіз та інтерпретація отриманих результатів анкетування, порівняння рівня агресивної поведінки з особливостями сімейного мікроклімату та соціальної взаємодії дитини.

Для рішення поставлених завдань та мети, було використано ряд опитувальників:

- Анкета на визначення тривожності дошкільника (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)
- Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)

- Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? (Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.)
- Авторська анкета. Визначення сімейного клімату.

Практична частина дослідження спрямована на вивчення особливостей прояву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та виявлення можливих чинників та впливів, які впливають на її формування. Саме з цією метою було проведено опитування батьків за допомогою трьох анкет для визначення рівня агресивності дитини, оцінки сімейного мікроклімату та аналізу міжособистісних відносин дитини. Участю у дослідженні брали батьки, які надавали відповіді на запитання, що дозволило отримати дані про поведінку дітей.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з 68 сторінок. Робота містить вступ, два розділи, висновки до них, загальні висновки, список використаних джерел, який налічує 29 найменувань та додатків.

Містить 2 малюнки та 5 таблиць.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Поняття та класифікація агресивної поведінки у дітей

Агресивна поведінка у дітей – це поведінка яка спрямована завдання шкоди, фізичного або психологічного характеру іншим особам, самому собі або навколишньому середовищу. Агресивна поведінка є складною реакцією, яка може виникати у результаті різних чинників. Таких як: страх, лють або стрес.

Агресія може проявлятися у різних видах. Наприклад: фізичні дії, вербальні образи або прихована ворожість до тієї чи іншої особи. Окрім цього, агресивна поведінка також може свідчити про внутрішні конфлікти, невміння контролювати та правильно проявляти свою емоції, відсутність самоконтролю та саморегуляції, погані стосунки з батьками або оточуючими, або коли дитина бачить приклади агресивної поведінки навколо себе.

Існує дві основні форми агресивної поведінки:

- Перша форма – вербальна агресія. Вербальна агресія проявляється у словесних діях, таких як обзивання, скарги, зухвалість у спілкуванні. Метою такої форми агресії є викликати у іншої людини неприємні емоції або вивести на реакцію.
- Друга форми агресії – невербальна. Вона може проявляти у поведінці у виді прямих фізичних дій, по відношенню до того, хто викликав у дитини негативні емоції. Ці дії будуть включати в себе удари, штовхання, підніжки та інші дії, які будуть наносити пряму шкоду та будуть спрямовані на завдання болю іншій людині. Інший вид прояву агресивної поведінки, буде направлений не на джерело

негативних емоцій, а на інших особо або особисті речі. Це може бути псування власних речей, з метою висловити свої емоції.

Також дитина може перенести ці емоції на іншу людину і «зривати» свою агресію не на тому, хто став причиною такої реакції, а на іншій людині, яка не має ніякого відношення до цих емоцій. Також, агресія з перенесенням може відбуватися у тому випадку, коли дитина відчуває негативні емоції по відношенню до дорослих, але на основі попереднього досвіду, вона розуміє, що не може проявляти таку поведінку щодо дорослого, тому що її покарають.

У такому випадку, агресивна поведінка переноситься на слабших людей, дітей або навіть тварин, коли дитина буде розуміти, що після прояву своєї агресії, вона не отримає покарання.

Такий прояв агресії у поведінці дитини, також буде повною мірою демонструвати ті емоції, які вона відчуває на даний момент, але не знає, як правильно їх пережити та висловити.

«Зокрема, К. Бютнер виокремлює дві основні причини дитячої агресії [4, С. 16]». Першою причиною агресії є страх бути ображеним та приниженим. Цей страх пов’язаний з раніше пережитим досвідом, який дитина може не розуміти. В цьому випадку сила агресивного імпульсу прямо залежить від глибини цього страху. Друга причина, яка може впливати на агресивність у дитини, можуть бути пережити образи, травми чи напади, які в свою чергу викликають агресивну реакцію як захисний механізм.

«У межах психоаналітичного підходу Г. Паренс також розглядає агресію як реакцію, що зумовлена вродженими механізмами та внутрішньою мотивацією» [4, С. 17; 15, С. 111]. З самих перших днів свого існування, як свідчать дослідження, малюк демонструє конструктивну агресивність. Це може проявлятися у його спрямованій на пізнання оточення діяльності, прагненні до самоствердження та засвоєнні нових свособів взаємодії зі світом.

Окрім цього, Паренс говорив про деструктивну агресію. Такий вид агресії проявляється в поведінці дитини не одразу, а виникає тільки в той момент, коли дитина переживає сильні негативні емоції. Негативні емоції можуть бути різними, наприклад сильний біль, стрес або розчарування. Таким чином, деструктивний вид агресії це не щось початкове, а вид реакції на надмірні та сильні негативні емоції.

Завдяки цьому можна зробити висновок, що головна причина виникнення агресивної поведінки у дітей, потрібно шукати у вихованні, спілкуванні з іншими людьми, атмосфері у сім'ї, який приклад поведінки надають батьки, чим займається дитина, коли батьки за нею не слідкують та інших аспектах життя дитини.

Агресивна поведінка часто народжується з пережитого насильства. Наприклад: пережитий досвід фізичного, психологічного або сексуального насильства, накопичення негативних емоцій. Схильність до девіацій, залежностей та протиправної поведінки.

Сьогодні, в час інновацій та великої популярності гаджетів, на дітей йде ще сильніший вплив та ризики того, що у дитини з'явиться агресивна поведінка зростають. Контент, який потрапляє в інфо-простір, ніяк не фільтрується. Тому дитина може натрапити на відео, ігри, фільми та серіали, які вона не мала бачити у цьому віці.

Тому що для дитини, майже весь контекст, який вона спостерігає в інтернет просторі є пізнавальним. Тому світогляд та уявлення про людську природу формується саме під впливом майже всієї цієї інформації, і вона може бути не завжди вірною чи правильною. Тому є дослідження, які доводять, що в тому випадку, коли дитина на постійній основі спостерігає за насильством, чи грає в ігри, в яких присутня девіантна поведінка, має серйозні негативні наслідки, які будуть проявлятися у її поведінці.

Дитяча психіка є дуже уразливою, тому коли дитина, на постійній основі у фільмах бачить прояви агресивної поведінки, вона не завжди може зрозуміти що це лише актори або герої, та може переймати подібну

поведінку у своє реальне життя. В такому випадку варто розуміти та пам’ятати, що сцени насильства також впливає на жорстокість дитини, викликаючи наслідування такої поведінки, окрім цього може впливати і на рівень тривожності у дитини, підвищуючи її, що в результаті також може призвести до агресії.

- Якщо дитина буде переглядати сцени насильства, це призведе до таких негативних наслідків, як:
- Сприяє розвитку агресивної поведінки.
- Знижується правильне розуміння та сприйняття агресії та насильства, що може призвести до того, що дитина буде сприймати таку поведінку за норму.
- Дитина перестає розуміти реальну роль насильства.
- Може надихати інших дітей, до агресивної поведінки або до нових проявів агресивної поведінки

Також, окрім фільмів чи медіа-контенту, не малий вплив мають комп’ютерні ігри, особливо ті, які містять велику кількість агресивного контенту, насильства тощо. Що також буде негативно позначатися на поведінці дитини, особливо ті ігри, які передбачають бійки або віртуальну війну.

Тож не менший вплив на причини розвитку агресивної поведінки у дитини має її сім'я. Якщо всередині родини, панує спокійна, гармонійна, тиха та доброзичлива атмосфера, коли батьки допомагають, підтримують та заохочують дитину, то шанс на те, що дитина буде проявляти агресію, значно менший за тий, якщо в родині є сварки, крики, бійки, скандали, покарання дитини, проявляється жорстокість до неї або до того, що вона любить. Тому що у цьому віці для дитини, батьки є авторитетом і дитина може копіювати поведінку, реакції та емоції дорослого, проявляючи це у своїй власній поведінці.

Сам вид виховання дитини, також має вплив. Якщо в ньому присутня непослідовність, коли наприклад хтось з батьків щось дозволяє робити, в той час як інший забороняє, або якщо є вседозволеність і батьки не звертають

уваги на прояви агресії дитини в тих, чи інших ситуаціях, то дитина вирішить що це в цілому нормальна форма поведінки. Або, якщо у вихованні присутня велика кількість заборон.

З часом у дитини може накопичуватися напруження, незадоволення, що з часом буде проявлятися у вигляді агресії. Окрім цього, значний вплив має й саме ставлення батьків до дитини. Те, як батьки сприймають свою дитини, також впливає на її поведінку. Оскільки, якщо в родині панує спокій та тиша, батьки виховують дитину не криком, покараннями чи навпаки-вседозволеністю, але дитині не приділяють достатньо уваги, вона може через агресивну поведінку говорити батькам про недостатню кількість уваги з їх боку.

«Також деякі автори вказують на певну залежність агресивності дітей від структури сім'ї. Є дані, які свідчать про те, що агресивні діти походять з багатодітних сімей або неповних [8, С. 46; 19].»

Зокрема агресивна поведінка у дитини може бути пов'язна з переживаннями, які пов'язані з розлученням батьків. Тому що судячи з досліджень, сприймання дитиною такої ситуації залежить як від статті, так і від віку дитини.

Наприклад, хлопці які ростуть без батьківського виховання, можуть частіше проявляти агресивну поведінку. В ту чергу, як дівчата, які зростають в тих же умовах що і хлопці, починаються проявляти агресивну поведінку лише уже підлітковому віці.

Згідно з концепцією прив'язаності Дж. Боулбі, можна зробити висновок, що в тому випадку, коли дитина позбавлена життєво важливих проявів любові та уваги від своїх батьків чи найближчих людей, це буде залишати глибокі сліди на її емоційному та соціальному стані. Що в подальшу призвде до формування особистості, у якій будуть проявлятися агресивні риси та ворожість до інших, також будуть виникати проблеми із встановленням довірливих міжособистісних зв'язків. Відчуття залишеності, незважаючи на те реальне воно чи уявне, викликає глибоке напруження, яке

з часом формує у дитини негативне ставлення до себе або до інших. Після чого, таке напруження на негативне ставлення, може проявлятися у висловлюваннях або діях дитини, що буде лише загострювати її поведінку та її взаємозв'язки з іншими людьми.

«Теорія прив'язаності Дж. Боулбі підтверджує та підкреслює значення емоційної депривації у формуванні агресивних реакцій у дітей [4, С. 18]». Якщо в житті дитини відсутня турбота та любов від її батьків, це призводить до поганого соціального розвитку, що призводить до проявів агресивної поведінки, та проблемам з побудовою довірливих взаємин з оточуючими.

Ще однією причиною формування агресивної поведінки у дитини, може бути взаємовідносини з однолітками, а точніше їх відсутність чи при недостатній позитивній соціальній взаємодії.

Найбільш поширеною проблемою в сучасному світі є булінг серед людей. Він є дуже поширеним, навіть серед дітей старшого дошкільного віку.

Булінг серед дітей у закладі дошкільної освіти може проявлятися як тиск: психологічний чи фізичний. Часто діти застосовують і фізичний, і психологічний тиск на жертву. Наприклад, образи, приниження, ігнорування, непоступливість, погрози, побиття під час ігор [21].

В такому випадку дитина може використовувати агресію, як спосіб заявити про себе в суспільстві.

Коли дитина, під час етапу формування власного «я» стикається з булінгом, то агресія у поведінці буде як реакція на нього. Якщо дитина, переживає такий досвід та стикається з приниженнями з боку однолітків, вона може відчувати самотність та небезпеку, що у результаті може призводити та провокувати накопичення гніву, який з часом переростатиме у відкриту агресію та конфліктність не тільки у взаємостосунках із однолітками, а і в відносинах з іншими людьми, навіть старшого віку.

Також, важливий внесок у дослідження агресивної поведінки у дітей внесла донька З. Фрейда Анна Фрейд, яка продовжила вивчати дослідження свого батька «щодо протистояння сексуальних та агресивних потягів, виокремила кілька фаз розвитку агресивності, які відповідають лібідозним фазам: оральна агресивність, анальний садизм [4, С. 16].». Окрім цього, в цій сфері вона вбачала агресію, як захисний механізм власного «Я».

За цим предбаченням, агресивна поведінка у дитини виникає втому випадку, якщо вона може відчувати загрозу для свого «Я». В такому випадку подібна поведінка проявляється як методи захисту.

Також вона вважала, що головною причиною дитячої агресії є той факт, що дитина може порівнювати або вважати себе тією людиною, яка приносить в життя дитини негативні емоції та є постачальником негативних ситуацій, в яких дитина відчуває себе незахищеною. Дитина робить це для того, щоб захистити по преш всього себе, та показати іншим, що вона також може проявляти агресію.

Таким чином, є багато причин, які впливають на прояви агресивної поведінки у дитини, особливо в такий важливий для неї період.

1.2. Вплив агресивної поведінки у дошкільному віці на подальший розвиток особистості.

Агресивна поведінка у старшому дошкільному віці має вплив не лише в період зростання дитини, але і в подальшому житті. Якщо дитині не надавалась допомога, або ця проблема про ігнорувалась дорослими, це буде мати погані наслідки як у підлітковому, так і у дорослому віці.

Сучасна література свідчить про те, що агресія, що починається в ранньому віці, триває протягом усього розвитку. Приблизно тридцять вісім років тому Лі Робінс провів перше спостереження за дітьми, яких бачили в дитячих клініках, і виявив, що проблемні діти можуть стати проблемними

дорослими. Метааналітичні дослідження підтвердили високі коефіцієнти стабільності агресивної поведінки [5].

Дитячий досвід відіграє вирішальну роль у розвитку психопатології. Перспектива розвитку психопатології припускає, що агресивне поводження в дитинстві не можна оцінювати зі статичної точки зору, тобто що функціонування в дорослому віці залежить не виключно від факторів ризику, а радше від дитячих несприятливих обставин разом із кількома факторами навколишнього середовища (наприклад, біологічними, генетичними, психологічними, соціальними), які взаємодіють з часом. Це означає, що несприятливі обставини в ранньому житті можуть змінити хід нормального розвитку та збільшити ризик психопатології та агресії. Однак захисні фактори (наприклад, підтримуюче середовище, позитивні стосунки, добре налагоджені стратегії подолання) можуть пом'якшити вплив несприятливих обставин та сприяти позитивній адаптації [6].

Було проведено зарубіжне дослідження, увага якого була спрямована на вивчення впливу дитячого досвіду на формування агресивної поведінки в подальшому житті. Результати, які були отриманні в ході проведення цього дослідження і були опубліковані на платформі «ScienceDirect» [7], свідчать про те, що негативний досвід з дитинства, такий як емоційна і фізична занедбаність, насильство, булінг, проблеми в родині(розлучення батьків, залежність в одного з батьків тощо.) має дуже великий зв'язок з рівнем агресії не тільки в дитинстві, а й у дорослому віці.

Також було доведено, що особистості, які пережили подібний досвід у дитинстві, демонструють вищі показники фізичної та вербальної агресії. При цьому є пряма залежність від кількості негативних подій, до проявів агресивної поведінки в подальшому житті. Чим більш негативного досвіду було пережито, тим вищим є рівень агресії [7].

Це пов'язано з тим, що подібний досвід порушує процеси емоційної регуляції та знижує здатність до ефективного подолання стресу. В той же час, дослідження показує, що коли в дитинстві була емоційна підтримка,

захист, та довірливі відносини з дорослим, це зменшувало рівень агресії, навіть при наявності негативного досвіду.

На основі цього дослідження ми можемо зробити висновок, що як негативний так і позитивний досвід впливає не тільки на дитинство особистості, а й на її подальше життя. Весь досвід, який особистість переживає у дитинстві, формує її поведінку у подальшому житті, зокрема і рівень агресії.

Також, було проведено ще одне дослідження впливу агресивної поведінки у дитинстві, на подальше життя особистості. Це було одно, з наймасштабніший та довгих досліджень впливу агресії, яке тривало 40 років. Це дослідження було проведено від Інституті соціальних досліджень Мічиганського університету. Вивченням та проведенням займався Л. Роуелл Хьюсманн та його колеги. Метою цього дослідження, було вивчити та побачити вплив на майбутнє життя, кар'єру, проблеми з законом та на подальші сфери життя особистості.

В цьому дослідженні взяло участь 523 учасника. На момент його проведення, дітям було до 8 років. Дослідження почалося у 1960 році, та тривало до 2000 року, коли більшості людей, було вже за 40 років [6].

За результатами цього дослідження, було виявлено, що прояви агресивної поведінки у дитинстві, мають значний вплив у майбутньому. Дитяча агресивна поведінка, має великий шанс перерости у соціальну ізоляцію, проблеми з законом, жорстоке поводження з іншими людьми чи тваринами, проблемами з працевлаштуванням та інші негативні наслідки, але вже у підлітковому, молодому чи дорослому віці.

«Ці люди також мали найнижчий рівень престижу професії та освітнього рівня», – сказав Л. Роуелл Хьюсманн, професор комунікаційних досліджень та психології в Університеті Мічигану імені Амоса Н. Тверського [6].

Дослідники також виявили більшу безперервність агресії у чоловіків порівняно з жінками. Крім того, чоловіки, які були дуже агресивними в

дитинстві, мали більше шансів залишатися дуже агресивними в дорослому віці, ніж жінки, які також були дуже агресивними в дитинстві [6].

Дослідники також зазначили, що невелика кількість людей, які раптово стали більш агресивними у віці 30 років, зазнали значних негативних наслідків пізніше в дорослому віці. Ця пізня поява агресії призвела до депресії, проблемного вживання алкоголю та погіршення здоров'я у віці 48 років. Більшість цієї групи становили жінки, сказав Хюсманн [6].

Таким чином, ми можемо спостерігати той факт, що прояви агресивної поведінки у старшому дошкільному віці, має безпосередній вплив на всі сфери життя особистості, починаючи від проблем в стосунках з іншими людьми, закінчуючи проблемами з законом. Без надання ще у ранньому віці відповідної допомоги та запобігання проблеми, така поведінка буде лише погіршувати стан та життя людини, і перетворюватися на більш серйозніші проблеми у майбутньому, тим самим, травмуючи людину ще більше.

1.3. Влив воєнних дій на прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Війна має негативний вплив на всіх людей навколо. З наслідками від бойових дій може зіткнутися кожна людина, яка це переживає, при цьому, не обов'язково знаходячись у самому епіцентрі дій. Навіть за умовами, що людина не стикалась напряму з різним видами бойових дій, це все одно може мати вплив на її життя на емоційний стан.

Таким чином, окрім дорослих людей, в групу ризику відносяться й діти. Які переживають ці події, так само важко, як і дорослі люди. Тому на прояви агресивної поведінки у дітей, впливає не лише її оточення, сім'я, друзі, школа, біологічні та психологічні особливості та інше, а й зовнішні події, які відбуваються у світі, в тому числі і воєнні дії.

Такі події дитина може переживати набагато складніше та важче за дорослих, оскільки психіка дитини в цьому віці ще перебуває на стадії формування, а саморегуляціє ще не до кінця розвинена. Тому, в такому випадку, дитина просто не здатна правильно усвідомити, пережити та виразити свої емоції та відчуття від переживання цих подій, що призводить до накопичення напруження та інших негативних емоцій, і таким чином, це в подальшому буде проявляються у поведінці дитини. Такі прояви можуть проявлятися не тільки у вигляді апатії, а й у вигляді імпульсивності, дратівливості, та агресивності по відношенню до самого себе, чи по відношенню до оточення дитини.

Також можуть виникнути проблеми, з соціальними взаємодіями, та дитина може ізолювати себе від будь-якого соціального контакту, включаючи батьків дитини.

Останні події дуже сильно впливають як на дорослих, так і на дітей. Пандемія, війна, вимушена міграція в інші країни тощо. Це сильно впливає на дорослих, в той час як для дітей це призводить до ще більшого емоційного напруження. Що може призводити до нестабільної поведінки у дитини. Нестабільність може проявлятися у словесних препалках, бійках тощо. Тому що для дитини тяжко адаптуватися до нових життєвих умов, що призводить до проявів агресивності у її поведінці.

Але слід зазначити, що дитяча агресивність в такому випадку не є їх провиною. Це є наслідком пережитого досвіду. В такому випадку діти потребують уважного ставлення з боку батьків, або допомоги професіоналів, щоб подібний досвід не переріс у тяжкі або незворотні наслідки, які в подальшу буде дуже складно корегувати.

«Як зазначають Джоші та О’Доннелл, психічні розлади насправді є «нормальною реакцією на ненормальні події». Отже, довготривалий вплив насильства на дітей підвищує «ризик розвитку багатьох і нерідко тривалих форм фізичної, психологічної та соціальної дезадаптації» [10]».

Коли дитина зазнає негативний досвід, пов’язаний з бойовими діями, вона потребує безпосередньої психологічної допомоги та постійної підтримки від батьків. Якщо дитині не буде надана своєчасної психологічної допомоги, то у майбутньому цей пережитий досвід, буде проявляти не лише у вигляді агресивності чи імпульсивності у поведінці дитини, а й в інших поведінкових особливостях та проявах.

Агресивна поведінка, від пережитого воєнного досвіду, буде проявлятися як звичайна агресія. Це буде включати в себе:

- Фізичні прояви, такі як удари, штовхання, псування іграшок та інших речей
- Вербальні прояви, які будуть проявлятися у криках, образливих словах, використання нецензурної лексики тощо.
- Аутоагресія, коли дитина буде навмисно причиняти шкоди та болю самому собі.
- Пасивні прояви, це відмова від контакту з батьками чи друзями, постійне мовчання, ігнорування прохань, слів чи іншого.

Але слід зазначити, що це не всі вправи та методи, які можуть допомогти дитині впоратися з негативними емоціями. Це лише приклади того, як можна допомогти дитині впоратися з напруженням та пережитим негативним досвідом, у вигляді бойових дій. Коли буде поставлено питання, з приводу того, які саме вправи обирати для допомоги, буде враховуватися не лише пережитий досвід та рівень напруження, а й інші особистісні особливості дитини, починаючи від її віку, закінчуючи рівнем розвиненості саморегуляції.

Тому, для надання ефективної допомоги дитині, потрібне безпосереднє втручання не тільки її батьків, а й фахівця, який в свою чергу складе оптимальний план психологічної терапії, який буде повною мірою допомагати дитині впоратися з емоціями та запобігти проявам агресивної поведінки, або ж, в тому випадку, якщо дитина вже почала проявляти свої

емоції через агресію, скоректувати її поведінку та зменшити прояви агресії у її поведінці.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І

В першому розділі було здійснено теоретичний аналіз з теми агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Було вивчено поняття агресії у дітей, її причини, прояви, характеристики, взаємозв'язок з оточенням та сім'єю дитини. Теоретичний аналіз дозволив виявити, що атмосфера в родині, тип виховання, сприйняття дитини батьками, їх ставлення до неї, різні події які відбуваються у стосунках між батьками, відносини які має дитина з родиною, всі ці фактори найбільше та найсильніше впливають на прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Клімат в родині, прямо проявлятися у поведінці дитини.

Також не менший вплив на агресивність у дитини, мають її відносини з однолітками, чи має вона друзів, так як вони до неї ставляться. Якщо ставлення однолітків до дитини є негативним, якщо дитина стикається з булінгом в свою сторону, вона може почати проявляти агресію по відношенню до себе, чи інших людей. Якщо дитині не буде надано, своєчасної психологічної допомоги, то такі прояви агресії, будуть впливати й на подальше життя дитини, і будуть себе проявляти навіть у дорослому житті.

Так, завдяки зарубіжним дослідженням, ми побачили, що діти, які переживали негативний досвід у дитинстві, або проявляли сильну агресію у віці від 5 до 7 років, та їм не було надано належної психологічної допомоги в той час, зберігають агресивну поведінку навіть у дорослому житті. Вона може впливати на всі сфери життя людини. Таким людям, часто важко підтримувати здорові взаємовідносини з іншими людьми, вони більш схильні до проблем з законами, також виникають проблеми з працевлаштуванням та інші проблеми, з якими стикається людина у повсякденному дорослому житті. Також, завдяки дослідженням, було виявлено, що з віком рівень агресії лише підвищується, і починає проявлятися ще активніше, ніж це було з самого початку. Що ще раз

наголошує на тому твердженні, що прояви агресії у поведінці дитини не можна ігнорувати, чи сподіватися на те, що вона її переросте і це лише вікові прояви.

На жаль, в сучасному світі, ми маємо багато конфліктів, які носять воєнний характер. Під негативний вплив цих конфліктів потрапляють і діти, які переживають ці події складніше за дорослих, оскільки в цьому віці, в них лише формується розуміння власних емоцій і вони не можуть досконально їх пережити та правильно висловити. В такому випадку, діти становляться більш вразливими і потребують негайної допомоги фахівця.

Психологічна допомога повинна нести перш за все професійний характер, оскільки звичайна підтримка з боку батьків та близьких, не зможе допомогти дитині правильно та швидко пережити отримані травми. Це повинен бути комплексний підхід, де братимуть участь не лише родичі, а й психологи.

Є багато методів та вправ, які можуть допомогти подолати вже існуючи прояви агресивної поведінки у дитини чи допомогти їй пережити та висловити негативні емоції, щоб у майбутньому вони не переросли у агресію, імпульсивність чи дратівливість. До цих вправ можна віднести такі вправи як:

- Малювання. Таким чином дитина зможе висловити свої емоції в малюнку, це допоможе їх пережити, зрозуміти та послабити їх вплив на життя. В той час, як для дорослих це буде гарною можливістю побачити, як дитини відчуває себе на даний момент та чи потребує вона допомоги.
- Різні фізичні вправи. Які будуть допомагати знизити напругу у м’язах, також, як і з малюванням, це буде допомагати більш легше переживати негативні емоції.
- Також батьки не повинні забувати про обійми, оскільки це також дуже важливий момент, про який батьки дитини часто можуть

забувати або не звертати на це уваги. Фізичний контакт, особливо обійми, допомагає дитині відчути безпеку, яку вони потребують.

- Різноманітні ігри. Як не дивно, але діти використовують ігри, як спосіб самотерапії [11, С. 181]. Це можуть бути як ігри, які будуть відбуватися у сімейному колі, так і ігри з однолітками.
- Відновити у дитини почуття безпеки.

Є багато вправ, які допоможуть дитині пережити негативний досвід, але щоб зробити це максимально ефективно та правильно, батьки повинні забезпечити дитині і собі фахівця, який в свою чергу розробить план психологічної терапії, саме для цієї родини.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що психологічні аспекти прояву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, є дуже багатогранною темою для вивчення. Ця тема буде актуальна завжди, оскільки на дитину впливають всі фактори, навіть які на перший погляд, можуть здаватися незначними. Не тільки психологи та педагоги повинні продовжувати вивчати це питання, а й батьки дітей повинні запобігати появленню агресії у своєї дитини, та допомагати дитині впоратися з своїми емоціями, адже саме від батьків залежить здоровий розвиток особистості.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Характеристика вибірки, опис методик та проведення дослідження.

Методологічну основу дослідження становлять праці зарубіжних та вітчизняних психологів, які вивчали проблеми та прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Використано теорію соціального научіння Альберта Бандури з лялькою «Бобо», яка вказує на те, що агресивна поведінка формується шляхом наслідування моделей поведінки. Проблема агресивної поведінки також знайшла відображення у працях українських дослідниках, такі як Л. Іванової, І. Фурманова, В. Павелківа, О. Бовть, які розглядали соціально-психологічні чинники формування агресії у дітей. Деструктивні прояви агресії аналізували Н. Алікіна, Л. Конішева, В. Степанов, В. Устінова.

В дослідженні приймали участь батьки дітей, які надавали відповіді на питання, після чого відповіді були проаналізовані та зроблені висновки.

Завданням емпіричного дослідження є:

1. Дослідити рівень агресії у дітей, оцінити рівень тривожності у дитини, атмосферу в сім'ї та оцінити ставлення батьків до дитини.
2. Зробити обробку отриманих результатів та інтерпретацію отриманих результатів.
3. Розробити психокорекційну програму на зниження проявів агресії у поведінці дитини, та для покращення і підтримки здорового клімату в сім'ї.

Для визначення психологічних аспектів агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку було обрано 3 опитувальника для батьків цих дітей та одна авторська анкета:

- Анкета на визначення тривожності дошкільника (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)
- Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)
- Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? (Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.)
- Авторська анкета. Визначення сімейного клімату.

Обраний тест та методики відповідають меті та завданню класифікаційної роботи.

Перша методика «Анкета на визначення тривожності у дошкільник».

Дана анкета являє собою опитувальник, призначений для експертного оцінювання рівня тривожності у дітей, які поступають у школу, і у молодших школярів.

Методика рекомендована Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи НАПН України («Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби», 2018) Мета: визначення загального рівня тривожності дитини. Вік: анкета призначена для спостереження за дітьми 4-7 років. Вихователі або батьки позначають відсутність/наявність ознак тривожності у дитини. Загальна сума балів свідчить про рівень проявів тривожності [13].

Завдяки цій методиці, ми зможемо виявити рівень тривожності, чи має це якийсь вплив на її поведінку, та чи може бути причиною появлення агресивної поведінки.

Методика нараховує 20 тверджень, мета яких полягає у можливості оцінити тривожності дитини.

Друга методика «Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.». Методика складаються з 20 тверджень, які допоможуть оцінити та показати результат, пов’язаний з рівнем агресії у дітей старшого дошкільного віку. Сама анкета розрахована для дорослих (батьки/вихователі/вчителі), які будуть надавати відповіді на

твердження. Питання в методиці пов’язані з поведінкою дитини, де дорослий або погоджується з твердженням, або ні. Якщо дорослий за останні 6 місяці, спостерігає прояви тієї чи іншої вказаної поведінки, його відповідь на питання повинна бути позитивною.

Третя методика «Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.».

При спілкуванні та у процесі виховання дітей, батьки постійно приймають рішення, які будуть мати наслідки у майбутньому. Виховання дитини дуже важливий етап як для розвитку дитини, так і для батьківського досвіду. Від батьків залежить те, яким чином сформується особистість дитини, розуміння соціальних норм тощо.

Тест містить 13 тверджень, за допомогою яких можна побачити ставлення батьків до дитини, та зрозуміти, чи має це вплив на формування агресивної поведінки у дитини. Оскільки саме від батьків йде один із найсильніших впливів на дитину.

За допомогою перерахованих вище методик, ми зможемо дослідити рівень агресивності у дітей старшого дошкільного віку, та виявити можливі причини такої поведінки. Дослідження проводиться за допомогою Googleforms, де розміщенні всі питання до кожної з методики, та батьки зможуть пройти їх онлайн, в зручній та комфортній для себе атмосфері

Використання онлайн формату проведення методик, зумовлено необхідністю врахування можливостей всіх респондентів. Завдяки такому підходу, забезпечено доступність проходження для різних категорій батьків.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

У дослідженні психологічних аспектів агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку взяли участь 34 особи. Респондентами являються батьки дітей, в яких є діти віком від 5 до 7 років.

Усього у дослідженні брало участь батьки 18 хлопчиків та 16 дівчаток (Рис. 2.1).

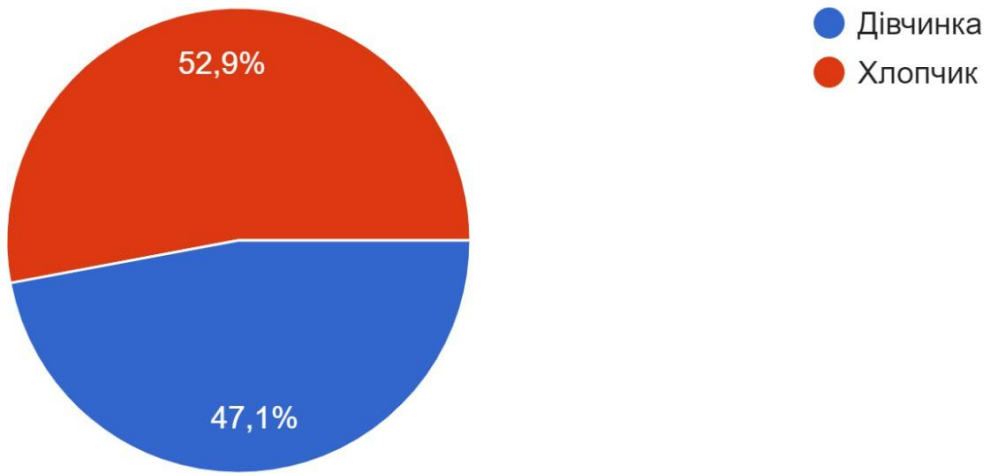

Рис. 2.1. Показник кількості дівчаток та хлопчиків(%)

Після опису вибірки, розглядаються результати, які були отримані після проведення всіх методик. Перед проведенням основних методик, кореспондентам було надано додаткові питання, для з'ясування їхнього клімату в сім'ї (Табл. 2.1.).

Всього міні-анкета містила 4 питань:

1. Як ви оцінюєте загальну атмосферу у вашій родині?
2. Як у вашій родині зазвичай вирішують конфлікти?
3. Як ви оцінюєте емоційне стосунки між членами родини?
4. чи відчуває дитина підримку з боку батьків?

Де позитивна відповідь – 3 бали, нейтральна – 2 бали, негативна – 1 бал. Від 4 до 6 балів негативна атмосфера, від 7 до 10 нейтральна, від 11 до 12 позитивна атмосфера.

Дана міні-анкета була використана з для кращого розуміння атмосфери в сім'ї.

Таблиця 2.1.

АТМОСФЕРА В СІМ'Ї

Атмосфера	Позитивна		Нейтральна		Негативна	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Дівчата	9	**56**	5	**31**	2	**13**
Хлопці	8	**44,4**	10	**55,6**	0	**0**
Всього	17	**50**	15	**44,1**	2	**5,8**

Примітка. За статтю χ^2емп = 3,63; χ^2крит = 5,99; χ^2емп < χ^2крит; n = 2, при $p \leq 0,05$; розрізнення незначущі.

Завдяки цим результатам, можна зробити висновок, що серед дівчат домінують позитивні відповіді 69%, негативних відповідей майже немає, а нейтральні на середньому рівні. Таким чином, коли майже всі відповіді є позитивними, або нейтральними, можна зробити висновок, що у такі діти є більш спокійними, діти відчувають менше напруження, та агресивна поведінка менш виражена, або її взагалі немає.

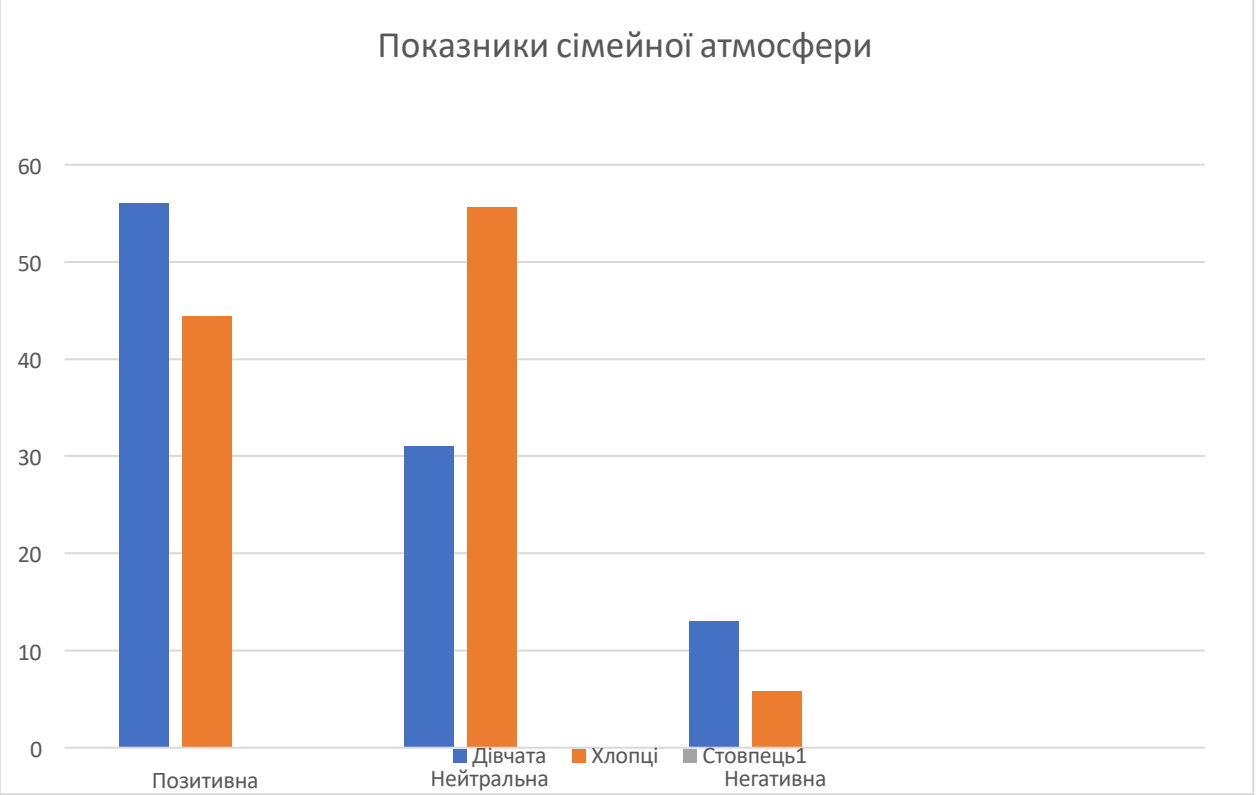

Рис. 2.2. Порівняння показників атмосфери в сім'ї у хлопців та дівчат

Серед хлопців домінують нейтральні відповіді 55,6%, з вираженими позитивними відповідями 44,4%, та повна відсутність негативних 0%. В такому випадку, дитина може не розуміти, які саме емоції вона відчуває, та часто вести себе нейтрально по відношенню до інших, чи до ситуацій, з

якими стикається, також в дитини може зростати напруження, таким чином напруження може накопичуватись, викликаючи прояви агресії у поведінці.

З усього вищесказаного можна зробити висновки, що суттєвих відмінностей між показниками немає. Про це свідчать статистичні дані. При статистичному аналізі розподілу результатів вибірки за допомогою критерію x^2 Пірсона було визначено, що x^2емп = 3,63; x^2крит = 5,99 при n = 2 на рівні достовірності p ≤ 0,05. Оскільки x^2емп < x^2крит, тому розрізнення між групами є незначущим.

Дані питання використовувалися для отримання відповідей про загальну атмосферу в сім'ї. Після проведення міні-анкети, були проведені основні методики, результати яких розглядаються далі.

Першою методикою для дослідження є: Анкета визначення рівня тривожності у дошкільника. (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.). Методика розрахована для оцінки рівня тривожності у дитини (Табл. 2.2.).

Завдяки цій методиці, можна виявити рівень напруженості дитини у повсякденному житті. Оскільки це впливає на життя дитини. Із-за високої тривожності, дитини може відчувати проблеми у спілкуванні з оточуючими, бути невпевненою, ігнорувати різні ситуації, які можуть здатися їй складними.

Також прояви тривожності у дитини, впливають на її поведінку, може з'явитися роздратованість, злість, часто поганий настрій, зниження мотивації до навчання, і саме головне, агресивність. Оскільки висока тривожність, викликає високий рівень напруги, і дитини таким чином може проявляти свої емоції.

Таблиця 2.2.

РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ

Рівень тривожності	Високий		Середній		Низький	
	Кількість	**%**	Кількість	**%**	Кількість	**%**
Хлопчики	0	**0**	2	**6**	16	**47**
Дівчата	1	**3**	4	**12,5**	11	**32,5**
Всього	1	**3**	6	**17,5**	27	**79,5**

Примітка. За статтю $x^2_{емп}$ = 12,85; $x^2_{крит}$ = 9,21; $x^2_{емп} > x^2_{крит}$.; n = 2, при p ≤ 0,01; розрізнення значущі

Завдяки проведеній методики, на рівень тривожності у дошкільника, було отримано такі результати:

Майже у всіх дітей низький рівень тривожності (79,5%). Але серед дівчат показники середнього (12,5%) та високого (6%) рівня тривожності зустрічаються частіше, ніж у хлопців, оскільки у хлопців майже повністю переважає низький рівень (47%), а високого взагалі немає (0%).

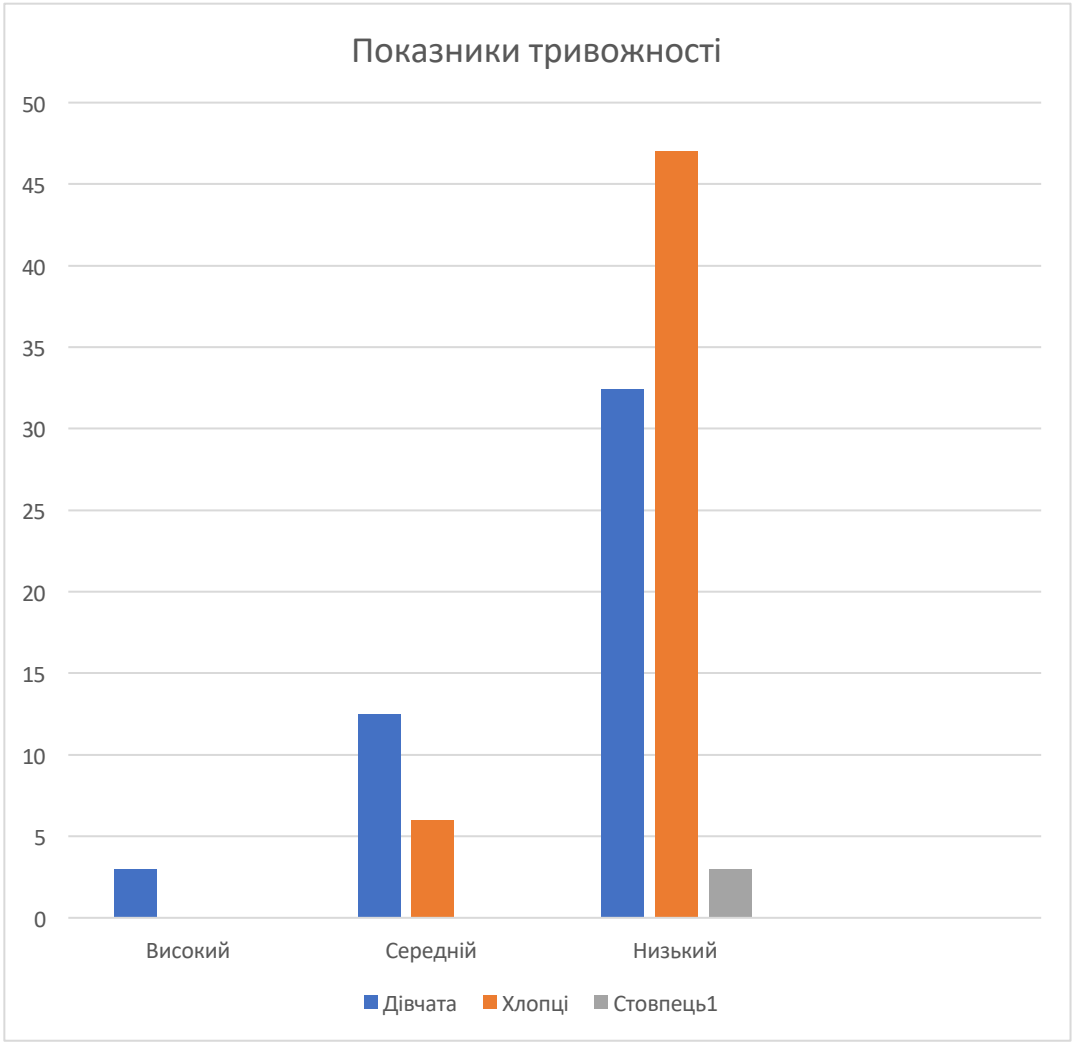

Рис. 2.3. Показники тривожності у хлопців та дівчат

Завдяки проведеному статистичному аналізу, також були виявлені статистично значущі відмінності між групою хлопців та групою дівчат. Це підтверджують дані аналізу за допомогою критерію Пірсона. Було виявлено, що x^2емп = 12,85; x^2крит = 9,21 при n = 2 на рівні достовірності $p \leq 0,01$. Оскільки x^2емп > x^2крит, тому розрізнення між групами є значущим.

Таким чином, методика показала, у більшості дітей зберігається низький рівень тривожності. Хоча у дівчаток, на відміну від хлопців, частіше проявляється середній та високий рівень тривожності.

Це може свідчити про те, що серед дівчат напруга більш виражена. Не дивлячись на той факт, що завдяки міні-анкети було виявлено, що дівчата знаходяться переважно в добрій атмосфері, отримані результати на рівень тривожності можуть свідчити про те, що дівчата біль емоційно залучені та більш чутливі, коли мова заходить за міжособистісні стосунки с оточуючими. Також, на рівень тривожності впливає не тільки родина дитини, а й її особистісні особливості.

Другою методикою для дослідження є: Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.

Ця анкета дозволяє батькам, вихователям або психологам визначити рівень агресивності у дитини дошкільного віку, завдяки спостереженню за її поведінкою протягом 6 місяців. Що наддасть наглядні результати, про прояви агресивної поведінки у дитини в повсякденному житті.

Як і в минулий раз, на твердження з цієї анкети відповідали батьки дітей і надавали оцінку поведінці дитини.

Після обробки результатів та підрахування балів за цією методикою, було отримано наступні результати (Табл.2.3).

Таблиця 2.3.

РІВЕНЬ АГРЕСИВНОСТІ

Рівень агресії	Високий		Середній		Низький	
	Кількість	**%**	Кількість	**%**	Кількість	**%**
Хлопчики	0	**0**	7	**38,9**	11	**61,1**
Дівчата	2	**12,5**	2	**12,5**	12	**75**
Всього	2	**5,8**	9	**26,4**	23	**67,6**

Примітка. За статтю χ^2емп = 4,73; χ^2крит = 5,99 ($p \leq 0,05$); χ^2емп < χ^2крит; n = 2; розрізнення не є статистично значущими.

Результати другої методики показують, що серед дівчат великий процент низького рівня агресивності 75%, а також спостерігається високий та середній рівень агресивності 12,5%. Це вказує на те, що більшість дітей є спокійними, стриманими, та майже не проявляють агресивну поведінку у повсякденному житті. Інший результат, який вказує на середній та високий рівень агресії, свідчить про особистісні особливості дитини, а не загальний результат групи.

У хлопців також домінує низький рівень агресивності, а саме 61,1%, але спостерігається і домінування середнього рівня, 38,9%, що свідчить про більш часті, але стримані прояви агресії у житті. На відміну від підгрупи з дівчатами, серед хлопців не виявлено високого рівня агресивності.

Також, за допомогою проведеного аналізу по критерію Пірсона, було виявлено незначущі статистичні розрізнення між двома групами: x^2емп = 4,37; x^2крит = 5,99 при n = 2 на рівні достовірності $p \leq 0,05$. Оскільки x^2емп < x^2крит, тому розрізнення між групами є незначущим.

Третя методика для дослідження є: Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.

Завдяки цій методиці, можна розглянути уявлення батьків про себе, розглянути їх проблеми щодо виховання дітей, та цінність дитини в їньому житті.

Оскільки батьки впливають на дитину протягом усього його життя, головною причиною проявів агресивності можуть бути саме вони. І завдяки цій методиці можна буде виявити, чи є батьки причиною агресивної

поведінки у дошкільника. Також не менш важливим аспектом є виховання дитини, що також розглядається у цій методиці (Табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

ТИПИ ВИХОВАННЯ

Тип виховання	Гармонійне		Непослідовне виховання		Дефіцит виховання	
	Кількість	**%**	Кількість	**%**	Кількість	**%**
Батьки хлопців	4	**22,2**	14	**77,8**	0	**0**
Батьки дівчат	9	**56,25**	6	**37,5**	1	**6.25**
Всього	13	**38,2**	20	**58,8**	1	**2,9**

Примітка. За статтю χ^2емп = 6,03; χ^2крит = 5,99 ($p \leq 0,05$); χ^2емп > χ^2крит; n = 2; розрізнення є статистично значущими.

Третя методика показує, що одразу у двох групах, домінує тип виховання, коли для батьків це перш за все завдання, і вони не завжди бувають послідовні (58,8%). Інколи можуть бути дуже суровими во відношенню до дитини, а інколи навпаки, сильно м'які, що заважає нормальному вихованні дитини. Дитина стає гірше сприймати різні ситуації, оскільки може не розуміти, чи стикнеться вона з доброю реакцією від оточуючих, чи з поганою.

Також, може зростати рівень тривожності, оскільки дитина не бачить постійної та послідовної поведінки з боку батьків і починає очікувати різну реакцію, на ту, чи іншу свою дію, що призводить до накопичення напруження, і зрештою призводить до тривожності. Тривожність в свою чергу призводить до можливих проявів агресивної поведінки у дитини, як можливість висловити свої негативні емоції. Також, при такому виді виховання, у дитини можуть не сформуватися або бути погано сформованими границі. Дитина може погано розуміти, що їй можна робити, а що ні, завдяки чому поведінка дитини може бути або імпульсивною, або невпевненою.

Окрім цього, коли для батьків, виховання дітей перш за все завдання, і вони не дуже послідовні у прояві своїх емоцій та реакцій по відношенню до дитини, у дитини може сформуватися нездорова прив'язка до дорослого,

коли в якісь моменти дитина буде тягнутися до батьків, а в якісь навпаки, бути відстороненою.

У групі дівчат, присутні всі три види виховання, що може вказувати на різноманітності сімейних умов та відсутність домінуючого типу.

В той час, як в групі хлопців домінує 2 тип виховання (77,8%), а саме про те, що для батьків, це перш за все завдання та задачі. В цій групі у батьків однакове сприйняття виховання та відсутня негативна характеристика у вихованні.

Також за критерієм x^2 Пірсона було визначено, що x^2емп = 6,03; x^2крит = 5,99 при n = 2 на рівні достовірності p ≤ 0,05. Оскільки x^2емп > x^2крит, тому розрізнення між групами є незначущим.

2.3. Кореляційний аналіз

Нами був проведений кореляційний аналіз отриманих результатів, який допоміг виявити взаємозв'язок між різними показниками (Табл.2.5).

Таблиця 2.5

Матриця кореляційних зав'язків дослідження

	Авторська анкета. Атмосфера в сім'ї	Анкета визначення рівня тривожності дошкільника. (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)	Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)	Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? (Черномаз Е.С.)
Авторська анкета. Атмосфера в сім'ї		**-0,4868**	**-0,38528**	**0,656226**
Анкета визначення рівня тривожності дошкільника. (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)			0,19755	**-0,34712**
Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника (Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)				-0,26603

У результати проведених методик, ми отримали дані про загальну атмосферу в сім'ї, рівень тривожності, рівень агресивності у дитини, та вид виховання дошкільника. Що дозволяє розглянути взаємозв'язок між вихованням, агресивністю та тривожністю. Які критерії мають найбільший вплив на формування агресивності серед дітей старшого дошкільного, а що навпаки, має найменший вплив на формування даної поведінки.

Після проведення методик, та обробки результатів, було зроблено кореляційний аналіз даних, який допоміг виявити взаємозв'язок між сімейною атмосферою, рівнем тривожності, агресивності дитини та типом сімейного виховання.

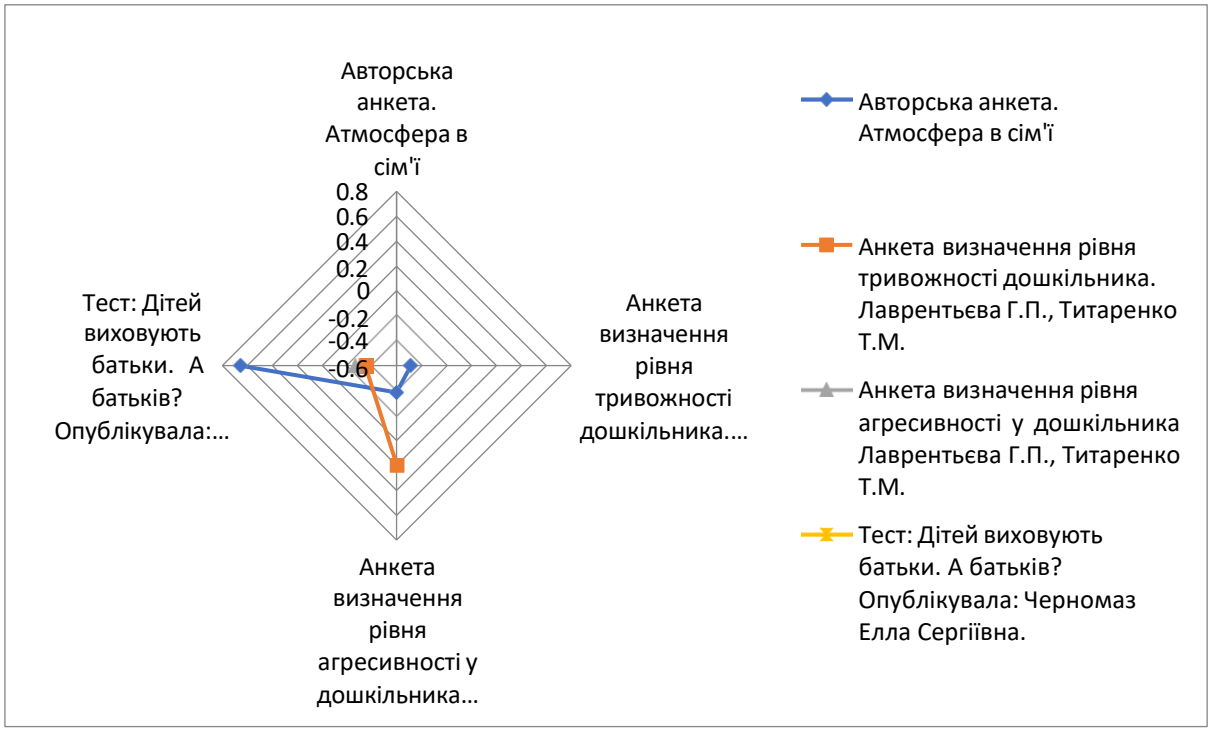

Рис.2.2. Діаграма кореляційних зав'язків дослідження

Аналіз дозволив виявити такі взаємозв'язки (Табл. 2.5; Рис.2.2), як:

1. Виражений взаємозв'язок було виявлено між атмосферою в сім'ї та типом виховання, а саме r=0,656. Цей результат вказує на не, що гармонійний стиль виховання найчастіше проявляються саме у тих сім'ях, де присутня позитивна атмосфера в сім'ї. Тому в сім'ях, в яких присутня позитивна сімейна атмосфера, може частіше спостерігатися добрі підходи у вихованні, послідовність та враховування емоцій та потреб дитини. Таким

чином, коли дитина знаходиться у позитивній середі, та отримує підтримку з боку батьків, прояви агресивної поведінки можуть проявлятися меншою мірою, на відмінну від тих дітей, які стикаються з негативною атмосферою в сім'ї та непомірним вихованням.

2. Також кореляційний аналіз виявив взаємозв'язок між атмосферою в сім'ї та тривожністю у дитини. Завдяки проведеному аналізу, нами було виявлено, що r=-0,487. Завдяки цьому можна зробити висновок, що чим краща атмосфера в сім'ї, ти нижчий рівень тривожності у дитини. Оскільки, коли дитина знаходиться в спокійному середовищу, її емоційний стан буде більш стабільним, що в свою чергу також буде впливати на її агресивність. Коли дитина буде почувати себе емоційно незахищеною та відчувати напругу, її рівень тривожності буде зростати, викликаючи напругу, що в свою чергу може призводити до більш яскравіших проявів агресії у поведінці дошкільника.

3. Між атмосферою в сім'ї та агресивністю у дошкільника було виявлено помірний негативний зв'язок r=-0,385. Такий результат ще раз доказує, що позитивна емоційна атмосфера в родині, впливає на емоційний стан дитини, включно на рівень агресивності у неї. Та за тих умов, якщо у сім'ї спостерігається напруженій клімат та нестабільне виховання, дитини буде частіше проявляти агресивність та конфліктність по відношенню до інших чи до себе.

4. Кореляційний аналіз між рівнем тривожності та типом виховання, виявив слабкий негативний зв'язок r=-0,347. Що свідчить про той факт, що помірне та гармонійне виховання з боку батьків, сприяє низькому рівню тривожності у дитини.

5. Аналіз взаємозв'язку між агресивністю та типом виховання показав, що r=-0,266. Це показує, що типи та методи виховання впливають на прояви агресивної поведінки у дитини не повною мірою, але виховання все одно має вплив на дошкільника, і якщо в житті дитини спостерігається

непослідовність у вихованні, це буде негативно на неї впливати, призводячи до напруги, тривожності та агресії.

6. Найменш виражений зв'язок було виявлено між рівнем тривожності та рівнем агресивності у дитини, він складає r=0,198. Даний результат говорить про те, що прямий взаємозв'язок між цими двома показниками є слабким, і якщо у дитини середній чи високий рівень тривожності, це буде не повною, а частковою мірою впливати на підвищення рівня агресивності у неї.

Отримані результати після проведення кореляційного аналізу, дозволили виявити що саме сімейна атмосфера та тип виховання, являє собою головний чинник, який в свою чергу впливає на агресивну поведінку у дитини. Найголовнішим фактором є саме сімейна атмосфера, від якої напряму залежить тип виховання дитини, що в свою чергу впливає на агресивність дитини.

Коли дитина знаходиться у позитивні та стабільній атмосфері, то в неї буде спостерігатися низький рівень тривожності та агресії. Оскільки, коли дитина знаходиться у сприятливих умовах, відчуває стабільність, любов, емоційну підтримку з боку батьків, в неї починає формуватися почуття безпеки та прийняття, що в свою чергу не сприяє формуванню напруги та нестабільного емоційного стану, тому зменшує потребу в захисних агресивних реакціях.

2.4. Практичні рекомендації для профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Після зробленого теоретичного аналізу та проведеного емпіричного дослідження з теми психологічні аспекти агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку, було розроблено практичні рекомендації та корекції та профілактики агресивності у дітей.

Основними задачами для корекції агресивності у дитини є:

1. Створення довірливої атмосфери в сім'ї, щоб дитина відчувала підтримку, любов та почуття комфорту в родині. Така атмосфера створюється завдяки спокійному спілкуванню, розуміння та підтримка дитини. Дитина повинна відчувати любов, не в залежності від ситуацій, слухняності чи успішності.
2. Дитина повинна мати позитивну комунікацію як з однолітками, так і з людьми старшого й молодшого віку. Цього можна досягти завдяки іграм або груповим активностям з іншими дітьми. Щоб дитина навчилась доброї комунікації з людьми старшого віку, батьки повинні створити належні умови для комунікації з дорослими, щоб дитина дивилась на зразки поведінки, та вивчила правила комункації.
3. Навчити дитину спокійним та соціально допустимим способам реагування на ситуації, які можуть викликати негативні емоції. Окрім цього навчити її вирішувати внутрішню емоційну напругу.
4. Розвивати у дитини навички саморегуляції та емоційного самоконтролю. Щоб сформувати у дитини ці навички, вона повинна знаходитися у емоційно стабільній атмосфері, в якій батьки допоможуть дитині зрозуміти свої емоції. Також батьки повинні надати зразок правильного реагування на неприємні ситуації та навчити дитину вправам саморегуляції.
5. Розвиток емпатії, емоційного інтелекту та навичок розуміння не тільки своїх емоцій, а і емоцій та почуттів інших людей.

Агресивну поведінку у дитини краще не допускати, ніж потім корегувати її, тому для профілактики агресивності у дошкільника включає в себе такі рекомендації для батьків дитини, як:

1. Відмова від фізичних покарань, насилля, крику та інших деструктивних методів покарання дитини.

Подібні методи виховання дитини будуть формувати в дитини розуміння того, що агресивна поведінка є нормальною реакцією на ситуації,

що в подальшому буде призводити до проявів такої поведінки у взаємодії з іншими людьми. Окрім цього, дитина може почати проявляти агресію в якості захисту на дії батьків, чи інших людей

2. В сім'ї повинні бути зрозумілі та послідовні правила для всіх членів родини.

В родині повинні діяти чіткі правила дозволеного, які будуть зберігатися не зважаючи на ситуацію, чи настрій когось із членів родини. Ці правила повинні дотримуватися всі члени родити без винятків.

3. Контроль з боку батьків, який контент споживає дитина в інтернеті.

Медіа-простір має також сильний вплив на поведінку дитини. Оскільки контент, який публікується в інтернеті не фільтрується, дитина може наткнутися на небажаний контент чи інформацію. В цьому віці, дитина повинна стикатися лише з розвивальним, розважальним та позитивним контентом, щоб уникнути наслідування того, що вона бачить в інтернет просторі.

4. Показати дитині, що емоція гніву та агресія не під забороною.

Батьки повинні показати дитині, що негативні емоції та почуття це нормальна реакція на неприємну ситуацію. Щоб уникнути накопичення внутрішньої напруги.

5. Навчити дитину правильно реагувати та проживати негативні емоції.

Коли дитина відчуває негативні емоції, вона повинна вміти направити їх у правильне русло. Батьки не повинні відповідати агресією на негативні емоції дитини, замість криків, сварок чи покарань, батьки повинні навчити дитину правильно переживати емоції. Використовуючи різні ігрові техніки або арт терапію, щоб спокійно дозволити дитині пережити негативні почуття.

6. Забезпечити дитині фізичну активність та спілкування з іншими людьми чи однолітками.

Регулярна фізична активність та активна взаємодія з іншими людьми, буде сприяти не лише фізичному зняттю напруги, а й емоційному розвантаженню. Тому що енергія та активність дитини буде направлятися у правильне русло.

7. Приділяти дитині достатньо уваги та залучатися до її життя. Коли дитина відчуває підтримку та зацікавленість до неї з боку батьків, вона відчуває почуття стабільності та безпеки. Оскільки агресивна поведінка може проявлятися як знак, що дитина потребує батьківської уваги, підтримки та турботи. Тому батьки повинні часто проводити час із дитиною, займаючись спільною справою, під час якого дитина повинна відчувати позитивні емоції та зацікавленість батьків до справи.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ ІІ

В другому розділі було описано проведення емпіричного дослідження з теми психологічних аспектів прояву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. В цьому розділі було розглянуто проведені методики, які допомогли виявити атмосферу в сім'ї, рівень тривожно, агресивності та тип виховання дитини.

Анкетування батьків дітей 5-7 років дозволило виявити особливості прояву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та її взаємозв'язок з тривожністю та різними сімейними факторами, такими як тип виховання та атмосфера.

Емпіричне дослідження виявило, що у досліджуваних загалом переважають сприятливі умови виховання, одна вони мають свої нюанси та особливості. Завдяки методиці «Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.», було виявлено, що найпоширенішим типом виховання, є непослідовний тип, а саме у 58,8% від всіх досліджуваних, в той час як гармонійний стиль лише у 38,2%. Але дефіцит виховання спостерігається лише у 2,9% від всіх досліджуваних.

Авторська анкета, для виявлення атмосфери в сім'ї, показала, що позитивна атмосфера панує у половини з досліджуваних, а саме у 50%, нейтральна атмосфера панує серед 44,1%, в той час, як негативна атмосфера спостерігається лише у 5,8% людей.

Окрім сімейних факторів, також досліджувався емоційний стан дитини, а саме тривожність та агресивність. Після проведення методик «Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.» та «Анкета на визначення тривожності дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.», було виявлено, що більша частина дошкільників має низький рівень агресивності 67,6% та низький рівень тривожності 79,5%. Середній рівень тривожності та агресивності можна спостерігати у меншої частини дітей, але ці показники все одно є значущими. Середній рівень

тривожності у 17,5% дітей, агресивності 26,4%. Тоді як високі показники спостерігаються у меншій кількості дітей и переважно серед дівчат. А саме в групі хлопців не було виявлено дітей з високим рівнем агресивності та тривожності, що свідчить про більш рівномірний розподіл цих показників, в той час як серед групи дівчат високий рівень агресивності спостерігається у 12,5%, а високий рівень тривожності у 3%.

Також, завдяки проведеному кореляційному аналізу, було виявлено взаємозв'язок між усіма показниками, який дав змогу побачити, що найбільш виражений зв'язок є між сімейною атмосферою та типом виховання (r=0,656), що дає змогу зрозуміти той факт, що між атмосферою та типом виховання в родині є тісний взаємозв'язок. Також аналіз дозволив виявити, що позитивна атмосфера в родини впливає на зниження агресивності (r=-0,385) та тривожності (r=-0,487) у дошкільника.

Окрім даних результатів, більш слабкіші негативні зв'язки було виявлено між тривожністю та типом виховання (r=-0,347) та між типом виховання і агресивністю (r=-0,266), що вказує на те, що прямого впливу на емоційний стан дитини немає, він йде через інші фактори та обставини.

Найслабший прямий взаємозв'язок було виявлено між рівнем тривожності та агресивності у дитини (r=0,198), що вказує на їх частковий зв'язок.

Отримані результати завдяки проведеному емпіричному дослідженні вказують на те, що агресивна поведінка у дітей старшого дошкільного віку значною мірою залежить від особливостей виховання в родині та атмосферою в ній.

Якщо дитина знаходиться у добрій атмосфері, з послідовним вихованням з боку батьків, в неї формуються більш стабільніші емоційні реакції та агресивність може проявлятися меншою мірой, в той час, як дитина, яка постійно знаходиться у напруженій атмосфері з непослідовним та нестабільним вихованням з боку батьків, у неї можуть з'явитися ризики формування тривожності та агресивності.

Завдяки отриманим результатам можна підтвердити сформовану гіпотезу, в якій говориться про те, що прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку може проявлятися, чи бути пов’язаною з сімейною атмосферою, типом виховання та рівнем тривожності у дитини.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проаналізувавши теоретичні та практичні дані, з теми психологічних аспектів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, можна сказати, що дитяча агресивність є багатофакторним явищем, яке буде формуватися від впливу сімейної атмосфери, типу виховання та емоційного стану дитини.

Вивчення агресивності у дитини містить багато наукових теорій, які в свою чергу по різному пояснюють механізми виникнення, розвитку, та прояву агресивності у поведінці дитини. Серед таких теорій є дослідження Альберта Бандури з лялькою «Бобо», який зазначає, що діти наслідують агресивну поведінку, що вказує на те, що така поведінка формується завдяки спостереженню та наслідування від інших людей, з якими дитина може часто взаємодіяти.

Також було проведено дослідження Анною Фрейд, яка продовжила ідею свого батька, який вважав, що агресивність у дитини пов'язана з різними етапи її формування. В своїх роботах Анна Фрейд зазначала, шо прояви агресивної поведінки можуть проявлятися по різному, через тілесні реакції або через руйнівну поведінку.

Також Фрейд вивчала дитячу агресію, не лише як прояв гніву, а і як спосіб захисту власного «Я». Якщо дитина буде відчувати страх, в її поведінці може почати проявлятися агресія, щоб захистити себе. Також, окремо Анна Фрейд вивчала механізм, коли дитина починає себе поводити як той, кого вона боїться.

Існує ще багато теорій, які по різному вивчають та пояснюють агресивну поведінку у дітей, однак багато вчень доказують той факт, що така поведінка формується від впливу багатьох чинників і потребує комплексного вивчення.

Результати емпіричного дослідження, яке було проведено в рамках цієї роботи, можна зазначити, що у більшості досліджуваних немає яскравих проявів агресивної поведінки та мають низький рівень агресивності, в той

час як високий та середній рівні спостерігаються у меншій кількості досліджуваних. Це може свідчити про сприятливий емоційний стан вибірки.

За результатами дослідження можна сказати, шо агресивна поведінка у дітей старшого дошкільного віку формується завдяки індивідуальним психологічним та сімейним обставинам. Особливе значення має тип виховання та атмосфера в сім'ї, в які знаходиться дитина.

Також завдяки проведеному кореляційному аналізу, можна виявити зв'язок між сімейною атмосферою та типом виховання, сімейною атмосферою та тривожністю, сімейною атмосферою та агресивністю, типом виховання та тривожністю, типом виховання та агресивністю, і між тривожністю та агресивністю. Найбільш виражена кореляція спостерігається між сімейною атмосферою та типом виховання, що вказує на те, що чим краща атмосфера в родині, тим більш гармонійне виховання з боку батьків.

Проведене дослідження не вивчає всі аспекти, які можуть впливати на формування агресивної поведінки у дитини, однак дозволяє визначити значущість сімейних та емоційних чинників, які мають вплив на агресивність у дитини.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

1. Bobo doll experiment. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Bobo_doll_experiment (дата звернення: 25.02.2026)
2. Науковий журнал «Габітус». Вип. 39. 2022. URL: https://habitus.od.ua/journals/2022/39-2022/21.pdf (дата звернення: 19.02.2026, 25.02.2026)
3. Ільницька І. Агресивна поведінка дітей і підлітків. URL: https://ohoronapraci.kiev.ua/article/news/agresivna-povedinka-ditej-i-pidlitkiv (дата звернення: 09.02.2026, 12.02.2026, 19.02.2026)
4. Василишин В. А. Психологічні особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку : кваліфікаційна робота. Львів, 2025. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8829/1/Василишин.pdf (дата звернення: 20.02.2026, 25.02.2026)
5. Reebye P. Aggression During Early Years — Infancy and Preschool. The Canadian Child and Adolescent Psychiatry Review. 2005. Vol. 14, no. 1. P. 16–20. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC2538723/ (дата звернення: 26.02.2026)
6. emper, temper: Lifetime of aggressiveness leads to negative outcomes. University of Michigan News. 2009. URL: https://news.umich.edu/temper-temper-lifetime-of-aggressiveness-leads-to-negative-outcomes/ (дата звернення: 25.02.2026)
7. Almeida T. C., Cardoso J., Matos A. F., Murça A., Cunha O. Adverse childhood experiences and aggression in adulthood: The moderating role of positive childhood experiences. Child Abuse & Neglect. 2024. Vol. 149. URL:https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0145213424003193 (дата звернення: 27.02.2026)
8. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : дис. … канд. психол. наук. Івано-

Франківськ, 2013. URL:https://theses.oa.edu.ua/DATA/18/Мицкан%20_dis.pdf (дата звернення: 01.03.2026)

9. Соціально-психологічні дослідження агресії в контексті журналу Habitus. 2024. URL: https://habitus.od.ua/journals/2024/57-2024/30.pdf (дата звернення: 01.03.2026)
10. Орленко І. М., Бальбуза О. М., Кривоногова О. В. Вплив війни на агресивність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Habitus. 2024. URL: https://habitus.od.ua/journals/2024/57-2024/30.pdf (дата звернення: 06.03.2026)
11. Вплив війни на психічне здоров'я дітей. URL: https://warchildhood.org/ua/impact-of-war-on-childrens-mental-health/ (дата звернення: 06.03.2026)
12. Журавко Т. Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку під час війни. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/60_2023/part_2/27.pdf (дата звернення: 07.03.2026)
13. Лаврентьєва Г. П., Титаренко Т. М. Анкета для педагогів та батьків щодо вивчення проявів тривожності у дитини // Всеосвіта. URL: https://vseosvita.ua/library/23-anketa-dla-pedagogiv-ta-batkiv-sodo-vivcenna-proaviv-trivoznosti-u-ditini-avtori-g-lavrenteva-t-titarenko-252124.html (дата звернення: 01.02.2026)
14. Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника / Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко. URL: https://studfile.net/preview/5643956/page:10/ (дата звернення: 01.02.2026)
15. Дітей виховують батьки. А батьків? : тест. URL: https://vseosvita.ua/test/ditei-vykhovuiut-batky-a-batkiv-1849300.html (дата звернення: 01.02.2026)
16. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Проблеми сучасної психології : науковий журнал. 2021.

17. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2001.
18. Боулбі Дж. Страх розлуки // Міжнародний психоаналітичний журнал. 1960. № 41.
19. Бандура А. Агресія: аналіз соціального научіння. Нью-Йорк, 1986.
20. Фрустрація та агресія / Дж. Доллард, Л. В. Дуб, Н. Е. Міллер та ін. Нью-Хейвен : Вид-во Єльського університету, 1939.
21. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2004.
22. Булінг у дитячому садку: як вчасно допомогти своїм маленьким дошкільнятам. URL: https://pantaivka-zdo.dnz.in.ua/robota-z-batkamy/bulinh-u-dytyachomu-sadku-yak-vchasno-dopomohty-svoyim-malenkym-doshkilnyatam (дата звернення: 08.03.2026)
23. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її подолати // Нова педагогічна думка. 2022.
24. Калініна Ю. Психологічний тренінг «Агресивна поведінка дитини: як діяти?» : вебінар. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GWufSIizjNo (дата звернення: 01.03.2026)
25. Соціальний ризик — агресивна поведінка дітей : наукова стаття. URL: https://www.researchgate.net/publication/375545176_SOCIALNIJ_RIZIK_-AGRESIVNA_POVEDINKA_DITEJ (дата звернення: 08.03.2026).С. 74–76.
26. Бойко В., Дегтяр Л., Котеленець М. Знімаємо емоційну та психологічну напругу доступними методами та прийомами // Педагогічні обрії : науково-методичний журнал. 2025. URL: https://drive.google.com/file/d/15FuYzTKR4oRLYSD8E6N6jcCUGJwwlMrH/view
27. Вивільнення агресії у дітей: 10 рятівних ігрових вправ. URL: https://moz.gov.ua/uk/vivilnennja-agresii-u-ditej-10-rjativnih-igrovih-vprav

28. Агресивна поведінка дітей — це крик про допомогу. URL:https://sel.tvedu.vn.ua/poradi_psihologa/vchitelyam/agrespoved.html (дата звернення: 08.02.2026, 21.02.2026)
29. Психоаналітичні теорії дитячого розвитку: унікальні аспекти дослідження. – URL: https://studfile.net/preview/5461798/page:2/ (дата звернення: 23.05.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для педагогів та батьків щодо вивчення проявів тривожності у дитини (автори Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)

Опис методичного матеріалу:

Методика рекомендована Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи НАПН України («Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби», 2018) Мета: визначення загального рівня тривожності дитини. Вік: анкета призначена для спостереження за дітьми 4-7 років. Вихователі або батьки позначають відсутність/наявність ознак тривожності у дитини. Загальна сума балів свідчить про рівень проявів тривожності.

Інструкція для учасників опитування:

Дайте відповідь на запитання Так/Ні на вказані нижче питання.

Текст опитувальника:

1. Не може довго працювати, не втомлюючись.

2. Їй важко зосередитися на чомусь.

3. Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння.

4. Під час виконання завдань дуже напружена, скута.

5. Ніяковіє частіше за інших.

6. Часто говорить про можливі неприємності.

7. Як правило, червоніє в незнайомій обстановці.

8. Скаржиться, що бачить страшні сни.

9. Руки зазвичай холодні і вологі.

10. Нерідко бувають розлади шлунку.

11. Сильно пітніє, коли хвилюється.

12. Має поганий апетит.

13. Спить неспокійно, засинає важко.

14. Полохлива, багато чого викликає у неї страх.

15. Зазвичай неспокійна, легко засмучується.

16. Часто не може стримати сльози.

17. Погано переносе очікування.

18. Не любить братися за нову справу.

19. Не впевнена в собі, в своїх силах.

20. Боїться стикатися з труднощами.

Обробка та інтерпретація результатів:

Опитувальник включає в себе 19 тверджень. За кожну позитивну відповідь нараховується один бал. Загальний рівень тривожності рахується як сумарний бал по всіх пунктах методики.

Мінімальний показник тривожності дорівнює 1 бал, максимальний показник дорівнює 20.

Рівень тривожності визначається відповідно до таких діапазонів:

- Низький рівень тривожності: 1-6 балів.
- Середній рівень тривожності: 7-14 балів.
- Високий рівень тривожності: 15-20 балів.

Отримані результати дозволяють оцінити загальний емоційний стан дитини та рівень проявів тривожності у повсякденній поведінці.

Додаток Б

Авторська анкета

Інструкція для учасників опитування:

Для дослідження сімейної атмосфери була використана авторська міні-анкета, спрямована на оцінку емоційного клімату в сім'ї та характеру взаємодії між її членами. Анкета дозволяє визначити, наскільки сприятливими є умови сімейного виховання дитини дошкільного віку.

Перед початком опитування збиралися загальні відомості про дитину (вік та стать).

Текст опитувальника:

Міні-анкета складалася з 4 запитань:

1. Як ви оцінюєте загальну атмосферу у вашій родині?
2. Як у вашій родині зазвичай вирішують конфлікти?
3. Як ви оцінюєте емоційні стосунки між членами родини?
4. Чи відчуває дитина підтримку з боку батьків?

Також були додактові питання:

1. Вкажіть вік дитини
2. Вкажіть стать дитини

Обробка та інтерпретація результатів:

- 4–6 балів – негативна сімейна атмосфера
- 7–10 балів – нейтральна сімейна атмосфера
- 11–12 балів – позитивна сімейна атмосфера

Відповіді оцінювалися за трибальною шкалою:

- позитивна відповідь – 3 бали

- нейтральна відповідь – 2 бали
- негативна відповідь – 1 бал

Загальний бал обчислювався шляхом сумування відповідей за всіма пунктами.

Мінімальний показник становить 4 бали, максимальний – 12 балів.

Додаток В

Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника

(Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.)

Опис методичного матеріалу:

Для діагностики рівня агресивності у дітей дошкільного віку була використана анкета визначення агресивності (Г.П. Лаврентьєва, Т.М. Титаренко). Методика призначена для оцінки поведінкових проявів агресії у дітей на основі спостережень батьків або вихователів.

Метою методики є виявлення ступеня вираженості агресивності у поведінці дошкільника.

Інструкція для учасників опитування:

Якщо твердження характерне для дитини позначте відповідь «так», якщо не характерне «ні».

Текст опитувальника:

1. Злий дух часом вселяється в нього.

2. Він не може змовчати, коли чимось незадоволений.

3. Коли хтось його образить, він обов'язково прагне поквитатися так само.

4. Часом йому без усякої причини хочеться вилаятися.

5. Часом він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, шматує, рве книжки.

6. Інколи він так наполягає на чомусь, що людям навколо уривається терпець.

7. Він не відмовиться від того, щоб подражнити тварин.

8. Взяти верх у суперечці з ним майже неможливо.

9. Дуже сердиться, коли вважає, що хтось кепкує з нього.

10. Здається, що інколи у нього спалахує бажання зробити якусь шкоду, шокувати оточення.

11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.

12. Часто не за віком сварливий.

13. Сприймає себе як самостійного і рішучого.

14. Любить бути першим, верховодити, підкоряти собі інших.

15. Невдачі надзвичайно дратують його, намагається шукати винних.

16. Легко свариться, вступає в бійку.

17. Старається спілкуватися з молодшими й фізично слабкішими.

18. У нього часті напади похмурої дратівливості.

19. Не рахується з ровесниками, не поступається, не ділиться нічим.

20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших.

Обробка та інтерпретація результатів:

Кожна позитивна відповідь «так» оцінюється в 1 бал. Загальний показник визначається шляхом підрахунку кількості позитивних відповідей за всіма твердженнями методики.

Отримана сума балів дозволяє визначити рівень агресивності дитини дошкільного віку.

Інтерпретація результатів здійснюється відповідно до таких критеріїв:

- 1–6 балів – низький рівень агресивності
- 7–14 балів – середній рівень агресивності
- 15–20 балів – високий рівень агресивності

Отримані дані дозволяють оцінити загальні тенденції поведінки дитини та ступінь вираженості агресивних проявів у соціальній взаємодії.

Додаток Д

Тест: Дітей виховують батьки. А батьків?

Опис методичного матеріалу:

Тест розрахован для батьків дітей, на виявлення типу виховання свої дитини.

Інструкція для учасників опитування:

Прочитайте уважно твердження та оберіть відповідь «А», «Б», або «С».

Текст опитувальника:

1. Чи можете ви поставити себе на місце дитини?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

2. Чи можете ви не прореагувати, якщо ваша дитина вдарила, грубо штовхнула або незаслужено образила іншу дитину?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

3. Чи можете ви порадитися із дитиною "на рівних"?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

4. Чи можете ви повірити хоча б на хвилинку, що ви прекрасний принц або фея?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

5. Чи можете ви у будь-який момент залишити свої справи і зайнятися дитиною?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

6. Чи можете ви пообіцяти дитині, що виконаєте її бажання за гарну поведінку?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

7. Чи можете ви вибачитись перед дитиною у разі потреби?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

8. Чи можете ви зізнатися дитині у помилці, яку ви допустили у ставленні до неї?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

9. Чи можете ви виділити дитині хоча б один день, коли вона може робити, що хоче, поводитися, як бажає, ні в що не втручатися?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

10. Чи можете ви встояти проти дитячих прохань та сліз, якщо впевнені, що це каприз?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

11. Чи можете ви завжди утримуватися від слів та виразів, які можуть ранити дитину?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

12. Чи можете ви розповісти дитині про повчальний випадок зі свого дитинства, який показує вас у невигідному світлі?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

13. Чи можете ви володіти собою і зберігати спокій, навіть якщо поведінка дитини вивела вас із себе?

А) Можу, і так завжди чиню

Б) Можу, але чиню так не завжди

В) Не можу

Обробка та інтерпретація результатів:

Варіант відповіді «А» - 3 бали. Відповідь «Б» - 2 бали. Відповідь «С» - 1 бал. Загальний показник визначається шляхом підрахунку кількості відповідей за всіма твердженнями методики.

Отримана сума балів дозволяє визначити тип виховання дитини.

Інтерпретація результатів здійснюється відповідно до таких критеріїв:

Від 30 до 39 балів. Дитина—найбільша цінність у вашому житті. Ви прагнете не тільки розуміти, а й пізнати її, ставитеся до неї з повагою, дотримуєтеся найпрогресивніших принципів виховання та постійної лінії поведінки. Ви можете сподіватися на гарні результати.

Від 16 до 30 балів. Турбота про дитину для вас - першочергове завдання. У вас є риси вихователя, але на практиці ви не завжди буваєте послідовними та принциповими. Іноді ви дуже суворі, іноді навпаки - дуже м'які. Крім того,ви любите компроміси, які послаблюють виховний ефект. Вам необхідно серйозно замислитися над своїм підходом до виховання дитини.

Менше 16 балів. У вас серйозні проблеми із вихованням дитини. Вам бракує або знань, або бажання, прагнення зробити дитину особистістю, а, можливо, того й іншого. Радимо звернутися за допомогою до фахівців-педагогів і психологів, ознайомитися з публікаціями з питань сімейного виховання. Не забувайте, що формування особистості - дуже складний та відповідальний процес. Ось чому виконання батьківського обов'язку приносить людині найбільше моральне задоволення.

Додаток Е

Таблиця індивідуальних результатів досліджуваних

	Анкетні дані			Авторська анкета. Атмосфера в сім'ї		Анкета визначення рівня тривожності дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.		Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.		Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.	
	№ досліджуваного	Вік	Стать	Бали	Рівень	Бали	Рівень	Бали	Рівень	Бали	Тип виховання
1	1	7	ж	10	Нейтральна	9	Середній	3	Низький	27	Непослідовне виховання
2	2	5	ж	4	Негативна	20	Високий	11	Середній	13	Дефіцит виховання
3	3	6	ч	8	Нейтральна	11	Середній	4	Низький	23	Непослідовне виховання
4	4	7	ж	12	Позитивна	0	Низький	3	Низький	31	Гармонійне
5	5	5	ч	11	Позитивна	10	Середній	0	Низький	25	Непослідовне виховання
6	6	7	ж	12	Позитивна	5	Низький	5	Низький	30	Гармонійне
7	7	6	ч	8	Нейтральна	2	Низький	11	Середній	23	Непослідовне виховання
8	8	6	ч	11	Позитивна	6	Низький	1	Низький	28	Непослідовне виховання
9	9	5	ж	12	Позитивна	6	Низький	0	Низький	38	Гармонійне
10	10	5	ж	12	Позитивна	6	Низький	4	Низький	30	Гармонійне
11	11	7	ж	4	Негативна	16	Високий	10	Середній	26	Непослідовне виховання
12	12	6	ч	10	Нейтральна	5	Низький	0	Низький	32	Гармонійне
13	13	7	ч	10	Нейтральна	13	Середній	5	Низький	25	Непослідовне виховання
14	14	7	ч	7	Нейтральна	12	Середній	1	Низький	19	Непослідовне виховання
15	15	7	ч	12	Позитивна	13	Середній	0	Низький	30	Гармонійне
16	16	6	ж	10	Нейтральна	8	Середній	11	Середній	35	Гармонійне
17	17	6	ж	12	Позитивна	2	Низький	0	Низький	21	Непослідовне виховання
18	18	7	ч	11	Позитивна	4	Низький	4	Низький	22	Непослідовне виховання
19	19	5	ч	11	Позитивна	10	Середній	0	Низький	31	Гармонійне
20	20	5	ж	12	Позитивна	0	Низький	2	Низький	32	Гармонійне
21	21	6	ч	12	Позитивна	0	Низький	0	Низький	34	Гармонійне
22	22	5	ж	12	Позитивна	4	Низький	16	Високий	31	Гармонійне
23	23	7	ч	11	Позитивна	0	Низький	0	Низький	28	Непослідовне виховання
24	24	5	ч	11	Позитивна	1	Низький	0	Низький	33	Гармонійне
25	25	6	ж	12	Позитивна	4	Низький	0	Низький	26	Непослідовне виховання
26	26	5	ж	8	Нейтральна	4	Низький	5	Низький	22	Непослідовне виховання
27	27	6	ж	12	Позитивна	5	Низький	1	Низький	31	Гармонійне
28	28	6	ч	8	Нейтральна	5	Низький	10	Середній	21	Непослідовне виховання
29	29	7	ч	10	Нейтральна	4	Низький	0	Низький	26	Непослідовне виховання
30	30	6	ч	8	Нейтральна	3	Низький	0	Низький	26	Непослідовне виховання
31	31	6	ж	8	Нейтральна	1	Низький	1	Низький	26	Непослідовне виховання
32	32	6	ч	8	Нейтральна	10	Середній	0	Низький	26	Непослідовне виховання
33	33	6	ч	8	Нейтральна	2	Низький	0	Низький	26	Непослідовне виховання
34	34	6	ж	8	Нейтральна	1	Низький	12	Середній	22	Непослідовне виховання

Додаток Ж

Результати кореляційного аналізу між показниками

	Авторська анкета. Атмосфера в сім'ї	Анкета визначення рівня тривожності дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.	Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.	Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.
Авторська анкета. Атмосфера в сім'ї		**-0,4868**	**-0,3853**	**0,65623**
Анкета визначення рівня тривожності дошкільника. Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.			0,19755	**-0,3471**
Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.				-0,266
Тест: Дітей виховують батьки. А батьків? Опублікувала: Черномаз Елла Сергіївна.				